

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Az Árpád-kori erdőnevek névrendszertani leírása

Témavezető:

Dr. Tóth Valéria
egyetemi adjunktus

Készítette:

Szondi Réka
V. magyar

Debrecen, 2009

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. Az Árpád-kori erdőnevek névrendszertani leírása.....	8
2.1. Funkcionális-szemantikai elemzés.....	8
2.2. Lexikális-morfológiai elemzés.....	23
2.3. Keletkezéstörténeti elemzés.....	33
2.4. Szófeldrajzi vizsgálat.....	42
3. Összegzés.....	47
Irodalom.....	49

1. Bevezetés

Szakedolgozatomban az Árpád-kori erdőnevek leírását és rendszertani sajátosságainak a feltárását tűztem ki célul. A vizsgálati korpuszt GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkája alapján állítottam össze, amely a megyék neveinek alfabetikus sorában dolgozza fel az Árpád-kori neveket, és amely ezidáig Pilis vármegyéig készült el. Az adott korszak erdőneveinek összeállítása során százhusz Árpád-kori erdőnevet találtam, ezt az állományt elemeztem dolgozatomban. A vizsgált erdőnevek adataira pedig harminc vármegye névanyagában bukkantam: Abaúj, Arad, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Bihar, Bodrog, Borsod, Csanád, Doboka, Erdélyi Fehér vm., Esztergom, Fejér, Fogarasföld, Gömör, Győr, Heves, Hont, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő, Máramaros, Moson, Nógrád, Nyitra és Pest vármegyék áttekintése után állt össze a vizsgálandó névkorpusz. Dolgozatom forrásanyagának gyűjtéséhez GYÖRFFY munkája mellett felhasználtam továbbá a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén készülő számítógépes névtani adatbázis, a Magyar Névarchívum anyagát is.

Dolgozatom megírásánál rendszertani megközelítést alkalmaztam, tehát alapvető elvem volt, hogy az erdőneveket rendszerszerűen vizsgáljam, azaz az egyes erdőneveket mint egy nagyobb rendszer elemét tekintetem. Ennek az elvnek az alkalmazásával a nagyobb szisztéma főbb összefüggéseire is fény derülhet. A rendszervizsgálat alapját a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modell képezi (1993/2007), amelyet korábban többen sikerrel alkalmaztak konkrét névanyag elemzésekor. Dolgozatom felépítése ugyancsak a HOFFMANN-féle modell szintjeit követi. Munkám első fejezetében

az erdőneveket funkcionális-szemantikai szempontból elemeztem, a második fejezetben a lexikális-morfológiai vizsgálatot, a harmadik részben pedig az Árpád-kori erdőnevek keletkezéstörténeti elemzését végeztem el. Negyedik fejezetként az 'erdő' jelentésű földrajzi köznevek közül az *erdő*, az *eresztvény* és a *kerek* szóföldrajzi bemutatásával zártam dolgozatomat. Ez a szempont ugyan nem tartozik szorosan a névtani vizsgálat körébe, az erdőnevekben gyakori efféle lexémák száma erre is lehetőséget biztosított.

Az erdőneveknek a régi magyar helynévadásban megmutatkozó jellegzetességeit feltárandó egy olyan névelemzési modellt választottam, amely ugyan modern kori mikrotoponimák feldolgozására készült, ám amelyet több ízben is sikerrel alkalmaztak már történeti névanyag vizsgálatára is. Sikeresek voltak például egyrészt azok a kísérletek, amelyek a HOFFMANN-féle elemzési modellt *t e l e p ü l é s n e v e k* rendszerének feltárására alkalmazták.

Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzését végezte el monográfiájában BÉNYEI ÁGNES és PETHŐ GERGELY (1998). Munkájuk két részből áll: szótárból és tipológiai elemzésből. Az első rész tartalmazza a vármegye valamennyi korai ómagyar kori településnévének történeti adatait és etimológiai feltárását, az elemzés pedig a neveket rendszerben szemlélve elemzi, csoportosítja, a közös jellemzőkre és a különbségek felderítésére helyezve a hangsúlyt. Az adatokat tisztán nyelvészeti szempontból, a nyelvészet eszközeivel dolgozták fel.

Szintén településnevek elemzését végezte el RÁCZ ANITA „A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata” (2005) című könyvében. A szerző a lokálpatriotizmuson túl azért ennek a megyének a névanyagát dolgozta fel, mert a terület nagy kiterjedése miatt a földrajzi viszonyok változatosak, és névanyaga is különlegesen gazdag, az itt élők pedig nem kizárólag magyarok voltak. A vizsgálati korszakot a teljes ómagyar korra

kiterjesztette a szerző, sőt kevéssel azon túlra is, legkésőbbi adatai 1600-ból származnak. RÁCZ ANITA könyvének alapját Bihar vármegye településneveit tartalmazó történeti-etimológiai szótára adta, amely külön könyvben, 2007-ben jelent meg.

Bodrog és Borsod vármegyék településneveinek nyelvi elemzését végezte el PÓCZOS RITA (2001). A két vármegye egymástól távol helyezkedik el, eltérő adottságokkal rendelkezik természetföldrajzi és társadalmi szempontból is. PÓCZOS RITA vizsgálatának célja az volt, hogy kiderítse, vajon ezek a különbségek a rendelkezésünkre álló településnév-rendszerekben is érzékelhetőek-e, és ha igen, akkor milyen mértékben: „érintik-e a névrendszer egészét, annak arányait, megfigyelhető-e területspecifikus névadási módok, vagy csak kisebb részcsoportokban mutatkoznak eltérések” (PÓCZOS 2001: 21). A dolgozat a Győr vármegyei monográfiát követve szintén két részből áll: az első a két vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótárát, a második rész pedig a helynév-tipológiai vizsgálatokat tartalmazza.

Amint azt a fenti munkák sikeres vizsgálatai bizonyítják, a modell – noha eredetileg a mikrotoponimák vizsgálatára készült – a településnevek elemzésére is kiválóan alkalmas. Az eredeti célkitűzésekhez igazodóan ugyanakkor jó néhány m i k r o t o p o n i m á k a t v i z s g á l ó tanulmány is alkalmazta elemzésében a HOFFMANN-féle modellt (1993/2007).

A víznevek funkcionális szerkezetét mutatta be ebben a leírási keretben GYÓRFFY ERZSÉBET (2002). A szerző tanulmányában a magyar vízneveket mint egy egységes rendszert elemzi.

Szintén a HOFFMANN-féle modell segítségével elemezte az Árpád-kori Gömör vármegyében található hegyneveket – elsősorban a nevek etimológiáját feltárva – RESZEGI KATALIN (2002). RESZEGI KATALIN másik tanulmányában

(2004) a régi magyar hegynevekben előforduló *bérc*, *hegy*, illetve *halom* földrajzi köznevek eredetét, jellegzetességeit vizsgálta. E három lexéma a leggyakoribb ugyanis a hegyföldrajzi köznevek körében.

A hegy- és víznevek közös vizsgálatát GYÖRFFY ERZSÉBET és RESZEGI KATALIN végezte el (2003). Az összehasonlító vizsgálattal a szerzők célja az volt, hogy felderítsék: a funkcionális-szemantikai jegyek egységesen jellemzik-e ezt a két helynévfajtát, vagy vannak esetleg specifikusan az egyikre vagy a másikra jellemzők.

Nem tartozik ugyan szorosabban az itt részletezett témához, de érdekesnek tartom megemlíteni, hogy FEHÉR KRISZTINA tanulmányából (2003) az is világosan kiderült, hogy még a mai ragadványnevek funkcionális-szemantikai leírására is jónak bizonyult (bizonyos módosítások után) a modell. A névszerkezeti elemzés során a szerző a névben közvetlen vagy közvetett formában megjelenő névadási motívumok, szemantikai kategóriák vizsgálatát végezte el. A ragadványnevek osztályozását úgy tette egyértelművé, hogy a nevek besorolásakor nem a névegészt (*Kisjankó*), hanem a névtestben kifejeződő, a névadási motívumokat tükröző szemantikai egységeket, tehát a névrészeket (*Kis-*, illetve *-jankó*) vette alapul.

Születtek olyan tanulmányok is a HOFFMANN-féle modell kategóriáit alapul véve, amelyek Magyarország egy-egy területének teljes helynévanyagát feldolgozták, azaz településnevek és mikrotoponimák egyaránt a vizsgálat tárgyát képezték.

TÓTH VALÉRIA tanulmányában (1999) a magyar helynévrendszernek azt a csoportját vizsgálja, amelyben a meglévő helynevek újbóli felhasználása történik. Doktori disszertációjában (2001a) pedig Abaúj és Bars vármegye teljes korai ómagyar kori helynévanyagát feldolgozta. Dolgozatában hangsúlyozottan rendszertani megközelítést alkalmazott, azaz az egyes nyelvi

elemeket egy nagyobb rendszer részeként vizsgálta. E vizsgálatok eredményeként a rendszer fő összefüggéseit mutatta be. A tanulmány fontos szempontja még a névkutatás névföldrajzi összetevője. A helynevek névrendszertani leírásával kapcsolatban a szerző törekvése volt, hogy „többféle nézőpontból, belső összefüggéseiben, kapcsolataiban (...) egységben és különbözőségében” mutatta be a két vármegye helynévállományát (TÓTH V. 2001a: 8).

TÓTH VALÉRIA egy másik, 2002-es tanulmányában azt vizsgálta, hogy vajon a magyar helynévrendszer „a nyelvterület egészén ugyanazon sajátosságokkal jellemezhető-e, vagy pedig (...) mutatkoznak-e területi szempontból valamiféle eltérések” (127). A szerző tanulmányában arra igyekszik választ adni, hogy „egy-egy funkcionális-szemantikai modell milyen elterjedtséget mutat a magyar nyelvterület különböző vidékein, s az adott szemantikai tartalom kifejezésére vidékenként milyen lexikális-morfológiai eszközöket, milyen névalkotási módokat vesznek igénybe a névadók” (TÓTH V. 2002: 128).

A HOFFMANN ISTVÁN nevéhez köthető (voltaképpen strukturális alapokon álló) névvizsgálati modell (1993/2007) a helynevek leírását lényegileg két szinten tartja megvalósíthatónak: a nevek szerkezeti leírása mellett a keletkezéstörténeti analízis fontosságát is hangsúlyozva.

A szerkezeti elemzés maga is több vizsgálati lehetőséget foglal magában: a helynevekben megmutatkozó szemantikai tartalom bemutatására irányuló funkcionális-szemantikai, a nevek nyelvi arculatát feltáró lexikális-morfológiai analízist és a szintagmatikus elemzést. A szintagmatikus elemzést azonban külön nem láttam fontosnak elvégezni, mivel a történeti vizsgálat részeként a szintagmatikus szerkesztéssel alakult helynevek jórészt ezt is lefedik, s az alapos tárgyalást ezért ott tettem meg.

2. Az Árpád-kori erdőnevek névrendszertani leírása

2.1. Funkcionális-szemantikai elemzés

A funkcionális-szemantikai elemzés feladata az, hogy feltárja a helynevek névadásának okait. Megmutatja, hogy mi motiválta a névadást, azaz a denotátum mely sajátosságát fejezi ki a vizsgált helynév. A *Fekete-erdő* esetében például valószínűleg az lehetett a névadás alapja, hogy az erdő olyan sűrű volt, hogy távolról feketének látszott. A funkcionális-szemantikai elemzés alapkategóriája a névrész. A névrész a helynévnek az a része, amely a denotátummal kapcsolatos szemantikai jegyet vagy jegyeket hordozza (HOFFMANN 2007: 53). Az erdőnév, tehát a névegész állhat egy (*Kékes*) vagy két névrészből (*Fekete-erdő*). A névrészek mellett kisebb egységekre is bontható a névegész: a névelemekre. Névelemeken a névbe tartozó lexémákat és a névben funkciót kapó toldalékmorfémákat értjük (vö. HOFFMANN 2007: 54). A *Meggyes-kerek* erdőnév például két névrészből, de három névelemből áll: *meggye-s/kerek*.

A modell megalkotója szerint „minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs” (vö. HOFFMANN 2007: 53).

Az erdőnevek keletkezését számos névadási indíték létrehozhatta, tehát az egyes névrészek funkciói sokfélék lehetnek. Dolgozatomban azt kísérlem meg bemutatni, hogy az Árpád-kori erdőnevek kialakulásában az indítékok közül melyek játszottak szerepet.

1. A funkcionális-szemantikai elemzés első felében az Árpád-kori egyrész es erdőneveket vizsgálom. Az ebbe a csoportba tartozó

erdőnevek esetében az erdőnév egésze egyetlen szemantikai jegyet fejez ki. Egy névrészből álló erdőnév például a fentebb említett *Kékes*, amely nyilvánvalóan az erdő kékes színére utal. Az egyrészes erdőneveknek több csoportját lehet megkülönböztetni.

1.1. A különböző nyelvek helyneveinek többségében a jelölt helyek valamiféle jellemző tulajdonsága fejeződik ki. A nevekben előforduló nyelvi elemek gyakran azt a helyfajta nevezik meg, amelybe a név által jelölt objektum tartozik. Ezt a szemantikai szerepet **fajtajelölő funkció**nak nevezzük. Ennek a funkciónak a betöltésére kizárólag helyfajtajelölő szók, azaz földrajzi köznevek alkalmasak. A helyfajtajelölő földrajzi köznevekkel többnyire kétrészes helynevek második névrészában találkozunk, de ritkán létezhetnek önmagukban is helynévként: *Erdő*. A név az 1215/550. évi váradi regestrumban bukkan fel először *villani de Erdev* (Gy. 3: 90) alakban. Az *erdő* földrajzi köznév etimológiáját tekintve származékszó, az *ered* igéből alakult ki az *-ő* melléknévi igenévképzővel. Az *erdő* jelentése az *ered* alapszónak 'sarjad' jelentéséből érthető. Eleinte a vágás után, vagy a vágásból felnövekedő, sarjadó, fiatal erdőnek volt a neve, s később vált általánosabb jelentésűvé, feltehetőleg azzal összefüggésben, hogy a *vad* eredeti 'erdő' jelentése elavult. Hasonló módon keletkezett az *eresztvény* 'erdő' jelentése is (TESz. I, 782).

Az *Erdő* név tehát – elsődleges jelentését túlhaladva – végső soron általános jelentésű lexémává alakult. Ennél speciálisabb jelentést hordoznak az *Eresztvény*, az *Oltvány* és az *Avas* erdőnevek, ezek ugyanis valamennyien az erdő korára is utalnak.

Az ország több részén is megtalálható *Eresztvény* nevet fiatal, sarjadó erdők kapták. Az általam áttekintett vármegyék közül Hont, Kraszna, Abaúj, Baranya, Bars, Békés, Bihar és Csanád vármegyében létezik ilyen erdőnév. Az *eresztvény* 'fiatal, sarjadó erdő' jelentésű földrajzi köznév egy 1231. évi

oklevélből adatolható első ízben. Az *Eresztvény* helynevek ebből alakultak jelentéshasadással. A földrajzi köznévi alapszava a 'sarjad, hajt' jelentésben használt *ereszt* ige ma is létezik. A régiségben több ízben *Eresztvény* alakjában van jelen: például így találjuk Kraszna (1259/390/494: *Erezstewen*: Gy. 3: 501), Hont (1244: *Erezteuen*: Gy. 3: 151), Abaúj (1327: *erezthwen*: Gy. 1: 69), Baranya (1257: *ereztewen*: Gy. 1: 375) vármegyékben. Más adatok a *v* (pontosabban az előzményeként álló *β*) kiesését mutatják: így találjuk meg a szót erdőnévként Bars (1231: *Ereesteun*: Gy. 1: 440), Békés (1326: *Ereztien*: Gy. 1: 509), Bihar (1322/338: *Ereztuen*: Gy. 1: 608) és Csanád vármegyében (1337: *Ereztuen*: Gy. 1: 835, 863, 871).

A Bars vármegyében található *Oltvány* név (1278/322: *Olthuan*: Gy. 1: 446) is közsói előzménye alapján fiatal, nemes fákból álló erdőt jelöl, ugyanis a magyar *oltvány* 'nemes fajtaival beoltott csemete' jelentésű főnévből alakult erdőnévvé (FNESz. II, 276).

A fiatal erdőt jelölő előző elnevezésekkel szemben az *Avas* erdőnév idősebb erdőt nevez meg. A régi magyar *avas* 'makkoltatásra szolgáló erdő; nagy fákból álló, öreg erdő, rengeteg, tilalmas erdő' köznévből keletkezett (FNESz. I, 125). Először 1236-ban *Owos* alakban jelent meg, és a Bihar vármegyében található Körös menti Jenő határában lévő erdőt nevezték így (Gy. I: 570, 628).

A helyfajtajelölő földrajzi köznevek között gyakori az *eresztvény*, *oltvány* név. Több esetben is fennáll azonban a gyanú, hogy e nevek egy része nem lehetett tulajdonnévi megjelölés. Azt is meg kell azonban jegyeznünk, hogy az Árpád-kori forrásokban található tulajdonnévi és közsói megjelölések sok esetben nem különíthetők el egymástól.

1.2. Szemantikailag nagyon változatosak lehetnek azok az egyrészes erdőnevek, amelyek az erdő valamely **tulajdonságát, sajátosságát** nevezik meg. Ezeknek az erdőneveknek az a feladatuk, hogy az adott erdőre leginkább

jellemző tulajdonságot megjelölik. Az erdő sajátosságát pedig sokféle nyelvi elem (szó, szószerkezet) kifejezheti. Mivel tulajdonságokat neveznek meg, leggyakrabban melléknév vagy főnév áll ebben a szerepben.

1.2.1. Egyes erdőnevek a hely érzékszervekkel felfogható tulajdonságára utalnak.

Az erdő színe szolgáltatta a névadás motivációját a *Kékes* helynév esetében. A *Kékes* erdőnév a magyar *kékes* 'kékbe játszó, kék árnyalatú' melléknévből keletkezett (FNESz. I, 706). Azzal lehet kapcsolatos, hogy bizonyos légköri viszonyok esetében a távolból nézve kékes színűnek látszik. Az Erdélyi Fehér vármegye alsó részében, Anya település határában található erdőt egy 1296-os oklevél *Keykes* alakban említi (Gy. 2: 102, 131).

1.2.2. Az erdőket gyakran valamilyen a közelükben található külső dologhoz, körülményhez való viszonya alapján nevezik el. Ez a viszony kapcsolódhat tárgyhoz, élőlényhez, vagy személyhez egyaránt. Az erdőnevek esetében a legmegterheltebb funkciónak az adott hely élőlény-, azon belül növényvilágának kifejezése bizonyul.

Az erdők megkülönböztetésének, megnevezésének egyik legkézenfekvőbb módja az, ha megnevezzük, hogy milyen fafajta a leggyakoribb bennük. Az erdőt alkotó fafajta neve megjelenhet egyrészes erdőnevekben pusztá fanévként, tehát képző nélkül (*Tölgy*), képzett fanévként (*Bükkös*), valamint kétrészes erdőnevek első (*Bükk-fő*), és ritkábban második névrészeként (*Sötét-bükk*). A kétrészes erdőnevekben található növénynevekkel részletesen a 2. pontban foglalkozom.

Pusztá fanévvel erdőnévként gyakran találkozhatunk ómagyar kori helyneveink körében. A *bükk* erdőnévként Gömör (1243/335: *Byk*: Gy. 2: 460), Hont, Komárom (1228/305/361: *silva vocatur Buk*: Gy. 3: 409), illetve Nyitra vármegyében (1246/559: *Byk*: Gy. 4: 357) egyaránt előfordul. *Tölgy* erdőnevekre Bács ([1230]/231: *Tulgy*: Gy. 1: 202, 237) és Győr vármegyében

(1251/263/398: *Twl*: Gy. 2: 565, 619) bukkanhatunk, és itt kell megemlítenünk azt a Fejér vármegyében adatolható *Toloy* formát is (1193: Gy. 2: 323, 347), amely mögött talán ugyancsak a *Tölgy* elírása rejtőzik. A régi nyelv *haraszt* szava szintén 'tölgyerdő' jelentéssel (is) bírt, s a lexéma számos helyneveinknek szolgált alapjául. A *haraszt* szóból minden névalkotó formáns nélkül származó erdőnevet a Kárpát-medence legkülönbözőbb helyein: Doboka (1315/370/752: *Haraszt*: Gy. 2: 44-5, 77), Baranya (1257: *horost*: Gy. 1: 375) és Bars (1227: *horost*: Gy. 1: 440 és 1265 *Haraszt*: Gy. 1: 425) vármegyében egyaránt találunk. *Nyír* nevű erdő Baranya (1341: *Nyr*: Gy. 1: 317), *Gyertyán* nevet viselő pedig Győr vármegyében (1251/263/398: *Gyerthyan*: Gy. 2: 565, 619) került elénk a vizsgálódásaink során.

Pusztá fanévből alakult nevek esetében nehéz, tulajdonképpen gyakran nem is lehet eldönteni, hogy az e nevekben szereplő *tölgy*, *bükk*, *gyertyán* fanevek csak egy-egy fát jelöltek, vagy földrajzi köznévként 'tölgyerdő'-t, 'bükkerdő'-t, 'gyertyánerdő'-t neveztek meg. Az elkülönítésben a latin fajtajelölő *silva* és *arbor* szó segíthet. Ha ugyanis a latin *silva* szó áll az adat előtt, akkor erdőt, ha az *arbor* szó, akkor fát jelent a név. A fentebb említett *Tölgy* nevet az [1230]/231-es oklevél felsorolásában „*silvam Tulgy et Holmod*” alakban említi, tehát biztosak lehetünk benne, hogy az előfordulás erdőt jelölt meg (Gy. 1: 202, 237). A baranyai *Nyírerdő*-t pedig az 1341-ben kelt oklevél „ad *silvam Nyr vocatam*”-ként említi.

Képzett fanevek esetében az erdő nevében szereplő pusztá fanévhez helynévképzők csatlakoznak. A helynévképzők valószínűleg az ősmagyar korban alakultak ki, ekkor azonban valószínűleg kisebb szerepük volt a helynevek létrehozásában, mint később. A magyar nyelvben a *-d*, *-gy*, és az *-s* képzőnek, illetve az *-é* birtokjel > *-í* > *-i* alakváltozatának van helynévképző funkciója. Ez a helynévképzői szerep minden esetben másodlagos funkcióként alakult ki.

A *-d* és *-gy* képzős helynevek egy részében a képző eredeti szerepe a valamivel való ellátottság (nomen possessoris) kifejezése volt. Leggyakrabban növény- és állatnévi alapszóhoz járultak, az erdőnevek esetében az erdőt alkotó fafajta nevéhez kapcsolódtak. A *Hásságy* erdőnévben a *hárs* fanévhez a valamivel való ellátottságot kifejező *-gy* képző járult, Sokorón említik (1086: *Hasag*: Gy. 2: 603). Itt kell továbbá megemlítenünk a Baranya megyében található *Mórágy* erdőnevet (1267/380: *Mooragy* ~ *Moraag* ~ *Morag*: Gy. 1: 369), melynek jelentéstani értelmezése vitatott. Talán egy régi magyar **mór* főnév *-gy* képzős származékának tekinthető. A magyarázatnak az a nehézsége, hogy a **mór* főnév jelentését nem ismerjük. Némelyek 'fafajta', mások 'tuskó, tönk' értelemet tulajdonítanak neki (FNESz. II, 158).

Az *-s* képző a magyar nyelvtörténetben sokféle funkcióban megjelent. Az *-s* képző helynévképző szerepe valószínűleg a valamivel való ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképző funkcióból másodlagosan alakult ki. Számos Árpád-kori egyrészes erdőnevünkben az erdőt alkotó fa neve a 'valamivel való ellátottságot' kifejező *-s* képzővel kapcsolódva alakult tulajdonnévvé. *Bükkös* alakkal Gömör határában találkozunk (1291: *Bykes*: Gy. 2: 461, 501). A Bihar vármegyei *Körtvélyes* erdőnév a régi magyar, népnyelvi, nyelvjárási *körtvély* 'körte' jelentésű főnévhez kapcsolódó *-s* képzővel alakult ki. A név jelentése: (vad)körtefával benőtt terület (1320: *Qurtueles*: Gy. 1: 622). A Fejér megyei *Mogyorós* a mogyoróbokrokkal benőtt terület jelentésű *monyorós* szó régiségben általános mogyorós változatából keletkezett (1275: *munyures*: Gy. 2: 323, 362). *Nyáras* alakkal Gömör (1334: *Naras*: Gy. 2: 461, 517) és Komárom megyében (1113: *Narias*: Gy. 3: 444), *Nyíres* erdőnévvel ([1335-42]>349/355: *Nyres*: Gy. 4: 126) pedig Máramaros vármegyében találkozunk. A *Somos* helynév az Erdélyi Fehér megyében található, és a magyar *som* növénynévnek az *-s* képzős származékából alakult (1295: *Sumus*: Gy. 2: 102, 172). Kolozs és Moson megyékben pedig *Szilvás* nevet (1225: *Scylwas*: Gy. 4:

181) találunk. Heves megyében *Füzes* (1296>413: *Fyzes*: Gy. 3: 94), Krassó megyében *Gyertyános* (1328: *Gerthanus*: Gy. 3: 484), Küküllőben *Almás* (1317: *Almas*: Gy. 3: 547), Máramarosban *Fenyős* (1353/360: *silvam Feneus*: Gy. 4: 112) erdőnevekre bukkantam az oklevelekben.

Az *-i* helynévképző valószínűleg az *-é* birtokjel egyik alakváltozata, amely fanevekhez járulva erdők neveinek létrehozásában is szerepet játszott. A *Haraszi* helynév Baranya megyében két hely neveként is megtalálható (1093/404: *--razty*: Gy. 1: 350; 1324: *Harazty*: Gy. 1: 282).

Néhány erdőnév az ott élő állatokról kapta a nevét. Ilyen Bihar vármegyében a Körös menti Jenő határában említett *Csóka* erdőnév (1236: *silva castri Choyka*: Gy. 1: 628), amely olyan helyre utal, ahol a névadáskor feltűnően sok lehetett a csóka.

1.2.3. Számos településnév és helynév őrzi egykori tulajdonosának, a birtok használójának, bérlőjének a nevét. A puszta személynévvel történő helynévalkotás a magyarsággal szomszédos népek névadási szokásai között teljesen ismeretlen, kizárólag a magyar névadási rendszerben található meg. Az erdőnév előzményéül szolgáló személy megállapítása nehéz művelet, és a következtetésekből gyakran nem is lehetünk egészen bizonyosak.

Az Árpád-kori erdőnevek közül személynévi eredetű a *Császló* névforma ([+1235]/350/404: *silvam Chazlo*: Gy. 1: 332, 350) (vö. 1138/1329: *Saslau* szn.: ÁSz. 179-180) Baranya megyében, amely egy szláv eredetű személynévből ered (FNESz. I, 309).

A Bács megyei *Janus* erdőnév ugyancsak személyről kaphatta a nevét ([1230]/231: *Yanus*: Gy. 1: 237) (vö. [XI]/Krón: *Ianus* szn.: ÁSz. 404-405), és szintúgy birtokosi viszonyra utalhat.

A Baranya megyében található *Kölpény* (1193: *Culpen*: Gy. 1: 363) elsődleges *Kölpí* ~ *Kürpé* alakja talán a méltóságnévből alakult besenyő *Kül-*

bej törzsnévvel tartozik össze. A magyar *Kölpény* alak magyarosítás eredménye lehet (FNESz. I, 792). Baranya megyében található. A FNESz. álláspontjával szemben meg kell azonban azt is említenünk, hogy BENKŐ LORÁND, aki tanulmányában részletesen foglalkozott a *Kölpény* névvel, kijelenti, hogy a középkori magyar névanyagban P. mester feljegyzésén kívül nem találunk *Kölpény* személynevet, sőt még a későbbi magyar történeti családnevek között sem fordul ilyen személynév elő. A *Kölpény* személynevek teljes hiányával szemben a helynevek körében találkozunk a vizsgált névvel. BENKŐ vizsgálódásainak végén arra a következtetésre jut, hogy a *Kölpény* személyének történeti valóságtartalmára vagy mondai előzményeire semmi kritérium nem utal. Szerinte „a személy és hozzá kapcsolt neve nagyon egyértelműen Anonymus szokványos személy- és névalkotásának gyümölcse” (BENKŐ 2003: 32). A legkézenfekvőbb összefüggés ez esetben az, hogy *Kölpény vezér* ott kapott földet, ahol Anonymus idejében a *Kölpény erdő* elterült. BENKŐ szerint tehát Anonymus a fehérvári keresztetek adománylevelében említett *Kölpény* helynévből kiindulva alkotta meg a személynevet.

A baranyai *Lippó* (1251/328/374: *silva nomine Lupo*: Gy. 1: 299) erdőnév pedig a régi magyar *Lypo* nemzetségnévvel lehet azonos. E nemzetségnév bizonyára szláv eredetű, a szerb-horvát nyelvben például *Lipo* személynévként létezik (vö. 1201: *Lippo* szn.: ÁSz. 495) (FNESz. II, 39).

A Doboka megyei *Taba* (1318: *Taba*: Gy. 2: 45, 71) erdőnév szintén személynévből keletkezett magyar névadással (vö. 1211: *Thaba* szn.: ÁSz. 738). Az alapjául szolgáló személynév talán a német *Theobald* személynévből alakult, a magyar *Tobald* ~ *Tabald* ~ *Tabód* személynévnek a rövidüléssel becéző alakja lehet a név alapja.

1.2.4. Máramaros megyében a *Vészverés* erdőnév (1263/293: *Wezueres*: Gy. 4: 96) az erdővel kapcsolatos eseményt jelöli meg. Pusztító természeti

erőtől: vihartól, szélvészről, villámcsapástól sújtott erdőre utal. De kapcsolatba hozható az irtásgazdálkodással is, mert egy-egy erdőrészt olykor úgy taroltak le, hogy a fákat egy irányban bevagdosták, és a kidöntésüket a szélre, viharra bízták (Gy. 4: 96).

1.2.5. Az erdőnevek megnevezhetik az erdő más helyhez való viszonyát is. Gyakori névadási eljárás például az, hogy az erdő a közelében lévő településről kapja a nevét. Így született meg a *Bereg*, *Kerecsnek*, *Mohar* és az *Ányás* erdőnév. A *Kerecsnek* megnevezése (1296: *Kercnuk*: Gy. 2: 102, 168) az Erdélyi Fehér megyei Kerecsnek település határában lévő erdő, *Mohar*-ról pedig (1326: *Mohar*: Gy. 2: 44, 81, 90) Mohar és Szentiván közös határában tesznek említést az oklevelek.

1.3. Találunk néhány olyan egyrészes erdőnevet is, amelynek a funkcionális-szemantikai elemzését nem tudjuk elvégezni, mert **már elhomályosult benne az elsődleges motiváció**. Többek kapcsán ráadásul olvasati nehézségekkel is számolnunk kell. Ebbe a csoportba tartozik a *Dobódom*, *Glozsje*, *Hice*, *Ipona*, *Kavacsin*, *Küde*, *Regla ~ Regula*, *Szelecs* és a *Polta* erdőnév.

2. A kétrészes erdőnevek esetében a név két, a denotátummal kapcsolatos szemantikai jegyet fejez ki.

A kétrészes erdőnevek második névrésze csupán vagy fajtajelölő szerepben (pl. *Fekete-erdő*) vagy megnevező funkcióban (pl. *Három-Bogárfű*, *Borsodi-Dobódel*) állhat. A második névrész **fajtajelölő funkciójának** a feladata az, hogy kifejezze azt a helyfajtát, amelybe a megnevezett objektum tartozik. Az erdőnevek vizsgálata esetén tehát a második névrész az erdőt, vagy annak egy speciális fajtáját (például fiatal erdőt, oltványerdőt stb.) nevezi meg. Ezt a fajtajelölő szerepet kizárólag helyfajtajelölő szók, azaz földrajzi köznevek tölthetik be. Ezekkel a

helyfajtajelölő földrajzi köznevekkel leginkább a kétrészes helynevek második névrészeiben, a sajátosságot kifejező előtaghoz kapcsolódva találkozunk; önmagukban, vagy a kétrészes név első tagjaként – mint azt már korábban is említettem – ritkábban állnak. A sajátosságot kifejező előtaghoz helyfajtajelölő földrajzi köznévként kapcsolódik az erdők esetében például a *Pőt erdeje* vagy a *Meggyes-kerek* nevekben.

A második névrész másik megjelenési módja a **megnevező funkció**. A megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll, amelynek feladata a denotátum, esetünkben az erdő pontos megnevezése. Az erdőt nevezi meg a fentebb említett *Három-Bogárfű* vagy a *Kis-Mohar* kétrészes erdőnév második névrésze. Minthogy a kétrészes nevek előtagjainak funkcionális-szemantikai arculata ugyanakkor sokszínű, a továbbiakban ezek részletezésével foglalkozom.

2.1. A kétrészes erdőnevek esetében – az egyrészesekhez hasonlóan – nagy számban fordul elő olyan erdőnév, amelynek első névrésze az erdővel kapcsolatos **tulajdonságokat, sajátosságokat** nevezi meg.

2.1.1. Az erdő kiterjedésére, méretére csupán néhány, pontosan meghatározott melléknév használatos. A *kis-*, illetve a *nagy-* méretviszonyító előtagokkal találkozunk a leggyakrabban. A Fogarásföldön található *Nagybük* ([1205-9]>223: *nogebik*: Gy. 2: 447, 451) és az Abaúj vármegyében, a füzéri uradalom határában említett *Nagy-erdő* (+1256, 1327: *magna silva*: Gy. 1: 40) neve azt jelzi, hogy az erdők, amelyet megneveznek viszonylag nagy kiterjedésűek, esetleg más, a közelükben található földrajzi képződmények méretéhez képest nagyobb a kiterjedésük. *Kiserdőd* névvel (1326: *Kyuserdeud*: Gy. 3: 380) pedig Kolozs vármegyében találkozunk. Nevéből arra következtethetünk, hogy az erdő a névadáskor bizonyosan kisebb kiterjedésű volt, vagy kisebb, fiatalabb fák alkották.

2.1.2. Az erdő színe szolgáltatta az első névrész névadásának motivációját a *Fekete-erdő* név esetében, amelyekkel Abaúj, Győr, Moson és Nógrád megyében is találkozunk. A név a magyar *fekete* melléknévnek és az *erdő* 'társulásba egyesült fák' főnévnek az összetétele. A középkorban a sűrű, sötét erdőket hívták így, lásd például Abaúj vármegyében (1243/335: *Nigram silvam*: Gy. 2: 457, 533, magyarul: 1413: *Fekethe erdew*: Gy. 2: 457). A Győr vármegyében található *Fekete-erdő*-t (1344: *Feketeu Erdeu*: Gy. 2: 564, 637) GYÖRFFY a *Hásságy* erdővel azonosnak mondja (Gy. 2: 638). Szintén az erdő sötét színére utal a Kraszna megyei *Sötét-bükk* erdőnév (1326: *Setethbyk ~ Setethbyg*: Gy. 3: 503).

A feltűnően sötét erdőkkel ellentétben a Gömör megyében ismert *Veresharaszt* (1245/423: *Vereshorozt ~ Veresharazth*: Gy. 2: 461, 520) és a Hont vármegyében található *Zölderdő* (1331: *silva Zelderdeu*) az erdő erősen színes, távolról vörösnek és zöldnek tűnő fáiról kapta a nevét.

2.1.3. Az erdő méretén és színén kívül más külső érzékszervekkel felfogható jegyet is megjelölhet az előtag.

Főként vizek elnevezésénél találkozunk hangra utaló névrészfunkcióval, de a vizsgált erdőknél talán a Nyitra megyei *Süket-fenyőerdő* (1332: *silve Syketfeneuerdeu*: Gy. 4: 326) nevében is ezt a szemantikai jegyet láthatjuk. Bizonyára nagyon csendes erdő neve lehetett.

A Doboka megyei *Tar-liget* (1326: *Torligeth*: Gy. 2: 44, 90) előtagja az erdő állapotára utal, azt jelzi ugyanis, hogy az erdő a névadás idején ritkána lehetett.

Az erdő funkcióját jelöli meg az *Igyfon* erdőnév Bihar vármegyében (1200 körül: *Igfon ~ Ygfan ~ Igfan*: Gy. 1: 570), amennyiben ezt GYÖRFFY álláspontjához igazodva 'szent sűrű' -nek vagy 'szent erdő'-nek értelmezhetjük. Ezen értelmezés szerint az erdő vallásos eseményeknek adott otthont.

2.2. A kétrészes erdőnevek esetében gyakori, hogy a név első névrésze **az erdő valamely külső dologhoz, körülményhez való viszonyára utal.** Amint azt az egyrészes erdőneveknél már említettem, az első névrészben megjelenhet az erdő közelében található valamely tárgy, élőlény vagy személy neve.

2.2.1. Az egyrészes erdőnevekhez hasonlóan a kétrészes nevek első névrészeiben is a legmegterheltebb funkció az adott erdő növényvilágának kifejezése volt. Az erdőt ugyanis a legkézzelfoghatóbb módon az azt alkotó fafajtaival szokás megjelölni, és így más környékbeli erdőtől is könnyebb megkülönböztetni. Ám amíg az egyrészes erdőneveket tartalmazó oklevelek esetében nehéz, gyakran lehetetlen eldönteni, hogy a fanév fát vagy erdőt jelöl, addig a kétrészes erdőnevek esetében biztosak lehetünk benne, hogy erdőnévvel van dolgunk.

A kétrészes erdőnevek kifejezhetik az erdő növényzeti viszonyait az egyrészes erdőnevekhez hasonlóan pusztai növénynévi vagy képzett növénynévi előtaggal.

Pusztai fanevet tartalmaz a Doboka és Pest megyében egyaránt előforduló *Kőrís-erdő* neve, amely legnagyobb részben bizonyára kőrisfákból állt a névadáskor: 1326: *Keureserdeu*: Gy. 2: 44, 89 (Doboka vm.); 1430: *silva Kewreserdew*: Gy. 4: 528 (Pest vm.).

Túlnyomórészt bükkfák alkották az Abaúj megyei *Bükk-erdő*-t (1270/272: *bykeredeu*: Gy. 1: 40, 83), a Csésztó település határában, a Tisza partján Bodrog vármegyében említett *Fűzfark* (1224/291/389: *Fyzuforku*: Gy. 1: 696, 715) erdő pedig a vizes környezetet kedvelő fűzfákból állt.

Az Árpád-korban a Baranya megyei *Tölgy-erdő*-ben (+1228/383/407: *Tulherdew*: Gy. 1: 273) nyilvánvalóan ugyanúgy tölgyfák nőhettek, mint a Bodrog vármegyei *Haraszt-erdő*-ben (1309: *Haraztherdew*: Gy. 1: 725).

Szintén Baranya megyében említik az oklevelek a *Cser-erdő* (1324: *Chererdeu*: Gy. 1: 282) nevét, amelyet cserfák alkottak.

Sombokokkal benőtt helyre utal a Bihar megyei *Som-kerek* (1236: *Sumkerek*: Gy. 1: 628) neve.

A kétrészes erdőnevek első névrészének pusztá fanevein kívül létezett az Árpád-korban néhány olyan erdőnév is, amely képzőkkel, esetünkben a valamivel való ellátottságot kifejező -s képzővel alkotta az első névrészt. Nyírfákból állt a Gömör vármegyében lévő *Nyíres-liget* (1258/334: *Nyreslygeth*: Gy. 2: 460, 540), a Bihar megyei *Meggyes-kerek*-ben (1327/589: *Medyeskerek*: Gy. 1: 636) pedig meggyfák nőttek.

2.2.2. Az előtag megnevezheti az erdő közelében található építményt is. A Doboka megyében található *Gyepűs-erdő* (1326: *Gepuserdeu*: Gy. 2: 44, 89) első névrésze a régi magyar *gyepű* 'sövény, torlasz, járhatatlanná tett határsáv' főnevet tartalmazza, amely arra utal, hogy a közelben gyepűvonal húzódott. A Kolozs vármegyében található *Bánya-bükk* pedig azt jelzi, hogy a közelben ásványkitermelő bánya üzemelt (1297: *Banabyk*: Gy. 3: 343).

2.2.3. A Bihar megyei *Holtnő kereke* (1327/589: *Holthneu-kereke*: Gy. 1: 636) a hellyel kapcsolatos eseményre utal, ám az erdőben történt esemény mára homályba veszett.

2.3. Az erdőket azzal is meg lehetett különböztetni egymástól, hogy elnevezésekor az egykori tulajdonosa, ismert használója, vagy az erdőt birtokló nép nevét megjelölték. Ez a megkülönböztetésre szolgáló név aztán mindenki által ismertté vált, és **az erdő valamely személy(ek)hez való viszonyát** a nevében akár a viszonyok megváltozását követően is megőrizhette.

2.3.1. Az egykori tulajdonosra utal a *Mada bükke*, *Pőt erdeje*, *Verespéter erdeje*, *Kalán köröse*, *Kalanda füze* és az *Ákos nyíre* erdőnév. Az erdőnevek második tagjának birtokos személyjele azt jelöli, hogy az első elemekben szereplő személy az erdő egykori tulajdonosa volt. *Mada bükke*

(1228/378: *Madabiki*: Gy. 2: 45) név Doboka és Kolozs vármegyék határán egy lakatlan bükkös erdőrengeteg volt a Borgói- és a Kelemen-havasokban.

2.3.2. A Baranya megyében lévő *Remete erdeje* (1341: *Remeteerdey*: Gy. 1: 317) és *Remete-eresztvény* (1341: *Remeteereztueny*: Gy. 1: 317) névforma egyaránt arra utal, hogy korábban remete lakhatott az erdőben. A Doboka megyei Gyeke határában található *Asszony erdeje* (1329: *Azunerdeye*: Gy. 2: 44, 71) is az erdő egykori használójára, királynői birtok voltára utal.

2.4. Az erdők megkülönböztetésében és helyének meghatározásában sokat segíthetett, ha **megnevezték azt a tájrészt vagy települést**, amelynek a közelében található a fás vidék. Az erdőnév utalhatott arra a nagyobb tájegységre, amelynek a része volt a fás terület, és jelezhetette azt is, hogy az erdő mely településnek a határában, közelében volt.

2.4.1. A név előtagjában az a lokális viszony is kifejeződhet, hogy a hely valaminek a részét képezi. *Erdőhát* névvel Bihar és Nógrád megyében is találkozunk. A bihari *Király-erdőt* a középkorban nevezték *Erdőhát*-nak (1335: *Erdeuhath*: Gy. 1: 570). Nógrád vármegyében pedig az Ipoly forrásvidékének erdő borította medencéje viselte az *Erdőhát* nevet (1327: *Erdeuhath*: Gy. 4: 209). Hont vármegyében *Bükkalő* (1291: *Bykelew*: Gy. 3: 150) névvel találkozunk.

2.4.2. Az erdő pontos helyét is kifejezhetik erdőnevek. A Bakony keleti nyúlványaként létezett *Ság-berek* (1193: *Sag-berk*: Gy. 2: 323, 347) azt jelezhetette nevével, hogy az általa megnevezett erdő mely nagyobb tájrészen vagy annak közvetlen közelében helyezkedik el. Az országszerte és nagy számban jelentkező *Ság* helynévben bizonyára egy vitatott etimológiájú *ság 'domb, erdős magaslat, erdő' köznévről rejlik.

2.4.3. Lakott területhez való közelséget is kifejezhet az erdőnév. Ebbe a csoportba tartozik *Nagylak-erdő* az erdélyi Fehér vármegyében, *Hizer-berek* (+1209/XVII: *Hizerberek*: Gy. 1: 448, 480) Barsban, *Palota-erdő* ~ *erdeje*

(1329/338: *Palotaerde*: Gy. 1: 835, 849, 866) Csanádban, *Vata erdeje*, *Büdi-eresztvény* és *Visa erdeje*. Az erdő viszonyított, relatív helyét pedig a *Középerdő* (1296: *Kyzeperdeu*: Gy. 2: 102, 160) névforma fejezi ki.

A Doboka megyei Szentiván 1326-i határjárásakor említik *Mikolatelkefő*-t (1326: *silva Mykolatelukefeu*: Gy. 2: 80), mely nevét a szomszédos „telekről” (szállásról) kapta. Az Abaúj megyei Jászó és Ida patak közötti vonulat *Gard-erdő* neve (1255: *silva Gord*: Gy. 1: 40, 98) a szomszédos Gard település nevét tartalmazza előtagként.

3. Csupán elszórtan találunk olyan kétrészes erdőneveket, amelyek **második névrésze** a fenti példáktól eltérően nem fajtajelölő, hanem **megnevező funkcióban áll**. A Doboka megyei *Kis-Mohar* (1326: *Kyusmuhar*: Gy. 2: 44, 81, 90) és a Krasznai *Három-Bogárfű* (1270: *silva Ha(r)um Bugarfyu*: Gy. 3: 501) utótagja maga is erdőnév, az előtag pedig az erdő külső tulajdonságaira utal.

Az 1243-ban a pelsőci uradalom határjárásában a Szomolnok patak fejeénél levő hegyen *Borsodi-Dobódél* nevű erdő terült el (1243: *Borsodi Dubodel*: Gy. 1: 739).

Dém-Répás (1258/352/436: *[D]emrepas*: Gy. 2: 615) előtagja pedig azt a települést nevezi meg, amelynek a közelében az erdő található. A *Répás* nevű erdőnek bizonyára a Veszprém vármegyei Dém felé eső részét nevezték így, Patka határában említik.

2.2. Lexikális-morfológiai elemzés

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése során azt vizsgáljuk, hogy a helynevekben milyen nyelvi kifejezőeszközök találhatók, és ezeket a kifejezőeszközöket jellemző tulajdonságuk alapján típusokba, csoportokba soroljuk. A HOFFMANN-féle modell tipologizálásának lényege az, hogy a helynevekben található szavak jelentése és az összekapcsolásukra használt grammatikai eszközök alapján csoportosította a nyelvi elemeket (vö. HOFFMANN 2007: 67).

„A helynevek lexikális-morfológiai elemzése a funkcionális névrészek nyelvi felépítésének analízisét jelenti” (HOFFMANN 2007: 67). Így a helynevek funkcióját és nyelvi felépítését egyszerre lehet vizsgálni, és annak összefüggéseit is megismerhetjük. „A jelentés és a forma kapcsolódási lehetőségeinek bemutatása révén a nyelvi jel kettős arculata belső összefüggésében tárul fel előttünk” (i.h.).

A lexikális-morfológiai elemzés során tehát a névben szereplő szavak és morfémák elemzését és sajátos jellegzetességeinek a bemutatását végezzük el. A HOFFMANN-féle modell alkalmazásakor „világosan látnunk kell tehát, hogy a funkcionális elemzés névrészfunkciókat keres, a lexikális analízis pedig szójelentéseket mutat be” (i.h.).

Elemzésem első részében funkcionális-szemantikai elemzést végeztem, melynek célja, hogy az erdőnevekben található névrészek funkcióját, rendeltetését feltárjam. Dolgozatom második egységében, a lexikális-morfológiai analízisben pedig az erdőnevekben fellelhető nyelvi egységeket vizsgálom. Az elemzési síkok ily módon történő elkülönítésével egy új

kiindulópontból elemezzük a helyneveket: a modell segítségével a nyelv szókészletének, morfológiai rendszerének nevekben való felhasználását vizsgálhatjuk (HOFFMANN 2007: 68). S hogy milyen jellegzetességekre lehet így bukkanni: „a helynevek lexikális-morfológiai eltérései nemcsak nyelvenként mutatnak eltérő jegyeket, hanem egy adott nyelv különböző területeinek névadását is jellemezhetik” (i.h.), ráadásul általános jelentéstani jellegzetességeket is felfedezhetünk ily módon. HOFFMANN ISTVÁN egy gyakorlati aspektusra is utalva úgy gondolja, hogy még helyneveink bonyolult helyesírása is pontosabban szabályozható lenne, ha a nevek funkcionális és morfológiai szerkezeti típusainak kapcsolatait jobban megismernénk (HOFFMANN 2007: 69).

Az elemzésnek a névrészek egységéből, azok jellemző tulajdonságaiból kell kiindulnia, ez alapján lehet ugyanis azonos módon kezelni, elemezni az egy- és többrészes helyneveket. A vizsgált alapegységek, a lexikális elemek eszerint az egyrészes nevek és a kétrészes nevek névrészei. És hogy melyek azok a lexikális elem-típusok, amelyek a helynevek felépítésében részt vehetnek: a szavak jelentését nagyban meghatározza az, hogy mely szófajhoz tartozik, melyik szófajnak a tulajdonságait hordozza. Ezért a tipizálást a szófaji rendszer helynevekre jellemző osztályai adják. A szófaji kategóriák részletesebb elemzését pedig jelentéscsoportok szerint végezhetjük el a helynevek keletkezésében szerepet játszó szórétegek elemzésével, bemutatásával.

Az erdőnevek lexikális-morfológiai elemzésekor természetesen – a funkcionális-szemantikai elemzéshez hasonlóan – bizonyos kategóriák megterheltebbek, míg más kategóriákra alig, vagy egyáltalán nem találunk példát az Árpád-kori erdőnevek állományában. Elemzésemet TÓTH VALÉRIA

„A helynevek lexikális szerkezetéről” című tanulmánya alapján végeztem el (2001b), amelyben az Árpád-kori helynevekben megfigyelhető lexikális struktúrákat vizsgálta két vármegye (Abaúj és Bars) helynévanyaga alapján, ezzel az elemzés gyakorlati megközelítésére törekedve. Ez az elemzés azonban – mint már utaltam rá – alapjaiban a HOFFMANN-modell elveire és kategóriáira épít.

1. A lexikális-morfológiai elemzés első részében – a funkcionális-szemantikai analízishez hasonlóan – az egyrészes erdőnevek állnak a feldolgozás középpontjában. Dolgozatom ezen fejezetében igyekszem azt a rendszert is bemutatni, amely az Árpád-kori erdőnevek lexikális struktúráját általában feltárhatja előttünk.

1.1. A köznévi lexémát tartalmazó egyrészes erdőnevekben szereplő közszavak két szófaji csoportba sorolhatók: az erdőnév tartalmazhat főnévi, illetve melléknévi közszót.

1.1.1. Az erdőnevekben szereplő főnévi közszók sokféle szemantikai tartalmú lexémát tartalmazhatnak. A főnévi alapszóból alakult egyrészes helynevekben kapcsolat, kölcsönös megfelelés figyelhető meg az alapszó jellege és a név által kifejezett funkcionális-szemantikai tartalom között. Ebből kitűnik, hogy a dolgozatom első részében vizsgált funkcionális-szemantikai szerkezet, és a második fejezetben elemzett lexikális jellemzők között kapcsolat van. A kapcsolat jellegét többek között ekképpen világíthatjuk meg: a földrajzi köznévi nyelvi elemként minden esetben helyfajtajelölő funkcióval bír, a személyt vagy csoportot jelölő szavak pedig birtoklásra, vagy az adott helyen élő népcsoportra utalnak. A nem személyt jelentő közszóból alakult helynév pedig az adott hely valamely jellemző sajátosságát, esetünkben főként az ott honos növény-, ritkább esetben állatvilágot, vagy esetleg valamely ott lévő építményt stb. hivatott kifejezni (vö. TÓTH V. 2001b: 645).

Nagy a megterheltsége az erdőnevek azon csoportjának, amely funkcionális tekintetben a helyfajtájának megjelölésére szolgáló földrajzi köznév tartalmaz. Olyan erdőnevek tartoznak ide, mint a több megyében is felbukkanó *Eresztvény* (Hont, Kraszna, Abaúj, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Csanád), *Oltvány* (Bars) és *Avas* (Bihar) nevekben.

Az egyrészes erdőnevek esetében a legmegterheltebb lexémacsoport a növénynévi lexémát tartalmazó nevek csoportja. Pusztánövénynév gyakran fordul elő az erdőnevekben: *Bükk* (Gömör, Hont, Komárom, Nyitra), *Tölgy* (Bács, Győr, Fejér), *Haraszt* (Doboka, Baranya, Bars), *Nyír* (Baranya), *Gyertyán* (Győr). Az itt felsorolt nevek esetében – mint azt már a funkcionális-szemantikai elemzésnél említettem – nehéz, sőt néha lehetetlen eldönteni, hogy az e nevekben szereplő fanevek csak egy-egy fát neveztek meg az Árpád-korban, vagy pedig földrajzi köznévként egy egész erdőt, utalva arra, hogy milyen fafajta alkotja azt.

A pusztánövénynevekénél jóval több azoknak az erdőneveknek a száma az Árpád-korban, amelyek esetében a fanévhez valamilyen helynévképző csatlakozik.

A *Hásságy* (Győr) és a vitatott jelentésű *Mórágy* erdőnév (Baranya) létrejöttében a *-gy*, a *Bükkös* (Gömör), *Körtvélyes* (Bihar), *Nyáras* (Gömör, Komárom), *Nyíres* (Máramaros), *Somos* (Erdélyi Fehér megye), *Szilvás* (Kolozs, Moson), *Füzes* (Heves), *Gyertyános* (Krassó), *Mogyorós* (Fejér), *Almás* (Küküllő), *Fenyős* (Máramaros) létrejöttében pedig az *-s* képző játszott szerepet. Az *-i* helynévképzővel alakult a *Harashti* (Baranya) névforma.

Az erdőre jellemző állat megnevezése meglehetősen ritka lehetett a korban: egyetlen név említhető meg itt, a Bihar vármegyei *Csóka* erdőnév.

1.1.2. A melléknévből vagy melléknévi jellegű szóból alakult egyrészes helynevek csoportjának is nagy a megterheltsége az Árpád-kori erdőnevek körében. A képzett melléknév tartalmazó nevek között

főként a növénynév + -s képzős alakokat találjuk meg, ám ezekről az előző kategóriában tettünk említést. Besorolásukban ugyanis fontosabb motívumnak tartottam a növénynévi alapszót, mint a képzett melléknévi jelleget. Képzett melléknév szerepel, ám nem növénynévi az alapszava a *Kékes* (Erdélyi Fejér megye) erdőnévnek.

1.2. T u l a j d o n n é v i lexémát tartalmazó egyrészes erdőnevek esetében csak arra az esetre találunk példát, mikor a személynévi lexémához formáns hozzákapcsolása nélkül, azaz metonimikusan alakult ki az erdőnév: *Császló* (Baranya), *Janus* (Bács), *Kölpény* (Baranya), *Lip(p)ó* (Baranya) és *Taba* (Doboka). Amint azt TÓTH VALÉRIA a helynevek lexikális szerkezetéről szóló tanulmányában Abaúj és Bars vármegye településnév-anyagát vizsgálva, de abból általánosabb következtetéseket is levonva megállapítja: „a személynévi lexémából alakult egyrészes helynevek csaknem kizárólag település megjelölésére szolgáltak” (TÓTH V. 2001b: 646).

2. A k é t r é s z e s h e l y n e v e k lexikális-morfológiai felépítését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy utótagjuk alapján a helynevek kétfélek lehetnek. Második névrészként ugyanis kizárólag földrajzi köznévi vagy valódi helynév állhat, más köznévi lexéma vagy személynév ilyen pozícióban nem szerepel. A helynevekre jellemző ilyesfajta állandó strukturális jelleg miatt tekinthetjük úgy, hogy a *Nagy-bükk* és *Szurkos-cser*-féle helynevek utótagja nem növénynévi lexémaként értendő, hanem ’bükkerdő’ és ’csererdő’ jelentésű földrajzi köznévként (vö. TÓTH V. 2001b: 648). Amint azt a funkcionális-szemantikai elemzésben említettem, puszta fanév a régiségben gyakran szerepelt gyűjtőnévi értelemben, és az erdő megjelölésére szolgált azzal, hogy megnevezte azt a fafajtát, amely különösen jellemző volt az erdőben.

2.1. A kétrészes erdőnevek túlnyomó többségében u t ó t a g k é n t földrajzi kö z n e v e k állnak. Ezek az utótagok mindig helyfajtajelölő

szerepűek, és legtöbbször egyszerű szavak töltik be ezt a szerepet. Utótagként összetett földrajzi köznévi csak néhány erdőnévben szerepel.

Kétrészes erdőnevek előtagjaként állhat köznévi (főnévi, melléknévi és számnévi), de tulajdonnévi lexémák (személynévi és helynévi) is betölthetik az erdőnevek előtagjának szerepét. Ezen kategóriák alapján tekintem át a kétrészes erdőnevek rendszerét.

2.1.1. Az előtag főnévi.

a, Igaz kis arányban, de akad példa az erdőnevek korpuszában arra, hogy nemcsak az utótag, de az előtag is földrajzi köznévi. Olyan nevek tartoznak ide, mint a Bihar és Nógrád megyében található *Erdőhát*, és a Heves megyei *Erdő árka*.

b, A személyt vagy csoportot jelölő főnévi + földrajzi köznévi alakú erdőnevek közé olyan nevek tartoznak, amelyek foglalkozást vagy címet neveznek meg, illetve amelyek a személyre utalnak köznévi alakjukkal. Az előbbire egy példát találunk, a Doboka megyei *Keresztes-erdő*-t, utóbbira példa a Baranya megyei *Remete erdeje*, és *Remete-eresztvény*, valamint az *Asszony erdeje* Doboka vármegyében. Ez sem megterhelt kategória, amint azt az általa vizsgált névkorpusz alapján TÓTH VALÉRIA megállapítja, „a korai ómagyar korban e lexémacsoportból többnyire metonimikusan vagy képzéssel alakultak helynevek, az összetétel szerepe e névtípus kapcsán a korszak időhatárain túl válhatott jelentősebbé” (i.m. 649).

c, Az erdőnevek esetében a legmegterheltebb kategória a nem személyt jelölő főnévi + földrajzi köznévi-típusú összetétel. Ide tartoznak ugyanis az erdő jellemző növényét megnevező előtagok. Ide sorolhatók a *Kőris-erdő* (Doboka, Pest), *Bükk-erdő* (Abaúj), *Fűzfark* (Bodrog), *Tölgy-erdő* (Baranya), *Haraszt-erdő* (Bodrog), *Cser-erdő* (Baranya), *Kökény-feket* (Gömör), *Somkerek* (Bihar) erdőnevek.

2.1.2. Megterhelt az Árpád-kori erdőnevek azon csoportja is, amelyben az előtag melléknév vagy melléknévi jellegű szó volt. Az ide tartozó nevek kétfélék lehetnek.

a, A képzetlen melléknév + földrajzi köznévi típusú nevek gyakoriak voltak az Árpád-kori erdőnevek között. Ez nem is véletlen, mert a 'valamilyen valami' struktúrájú nevek érezzük leginkább névszerűeknek a magyar nyelv- és névérzékünk alapján. Ráadásul már a legkorábbi oklevelekben is nagy arányban található ilyen szerkezetű nevek. Főként a nem települést jelölő helynevekben, így az erdőnevekben is gyakori ez a névszerkezet. Természetesen az egyik leggyakoribb melléknév az erdőnevek csoportjában a *nagy*, illetve a *kis* lexéma: *Nagy-bükk* (Fogarasföld), *Nagy-erdő* (Abaúj és Hont), *Kis-erdőd* (Kolozs). Több olyan erdőnév létezett még, amelyek az erdő érzékszervekkel – főként a látással – kapcsolatos jellemző tulajdonságára utalnak. Olyan nevek sorolhatók ide, mint a *Fekete-erdő* (Abaúj, Győr, Moson, Nógrád), *Veres-haraszt* (Gömör), *Zöld-erdő* (Hont), *Sötét-bükk* (Kraszna), *Tarliget* (Doboka), *Korcs-erdő* (Hont), *Igy-fon* (Bihar) és *Közép-erdő* (Erdélyi Fehér vármegye).

b, Kisebbségi arányban ugyan, de akadnak olyan erdőnevek is, amelyek szerkezete: képzett melléknév + földrajzi köznévi. Az általam vizsgált erdőnevek közül a Hont megyei *Szurkos-cser*, a Doboka megyei *Gyepűs-erdő* és a Bihar megyei *Meggyes-kerek* említhető meg erre a névszerkezetre.

c, A melléknévi igenév + földrajzi köznévi összetételű erdőnevek csak ritkán fordulnak elő. Egyetlen ilyen névre bukkantam vizsgálódásaim során, a *Hat~Holt-sziget*, amely attól függően, melyik értelmezését (olvasatát) fogadjuk el, tőszámnevet vagy befejezett melléknévi igenevet tartalmaz előtagjában.

2.1.3. Az erdőnevek előtagjaként néhány esetben *személynév* is szerepelhetett. A név előtagjaként álló személynév általában jelölt birtokos jelzős szerkezetben áll, és az erdő tulajdonosát vagy használóját nevezte meg.

Több típusú személynév szerepelhet az Árpád-kori erdőnevek előtagjában. Régi, ősi egyelemű személynév áll a Doboka megyei és a Kolozs megyei *Mada bükke*, az Abaúj megyei *Pőt erdeje*, a Győr megyei *Kalanda füze* és az *Ákos nyíre* (Pest) névben. Többelemű személynév ismerhető fel a Baranya megyei *Verespéter ligete* erdőnévben. TÓTH VALÉRIA az ebbe a kategóriába tartozó helynevekkel szorosan összetartozónak tekint a nemzetségnévi lexémát tartalmazó neveket (i.m. 651). Ennek alapján sorolom én is ide az egyetlen nemzetségnévi lexémát tartalmazó erdőnevet, a Csanád megyei *Kalán köröse* nevet.

2.1.4. A kétrészes erdőnevek előtagja helynév vagy helynévi szárma z é k is lehet.

a, Az egyrészes helynév + földrajzi köznév alakú helynevek kétfélek lehetnek: vagy a már korábban létezett helynév egészét tartalmazza a név, vagy annak csak valamely részét. Az elsőként említett típus jellemzője, hogy a helynév előtagja ugyanazt a denotátumot nevezi meg, amit a teljes helynév is kifejez. Ebben az esetben az előtag funkcionális szempontból megnevező szerepű. A teljes helynév szerkezeti változással, kiegészüléssel keletkezett, ami főként a jövevénynevek esetében gyakori névalkotási mód. Az eljárás lényege, hogy a magyarok számára kevésbé ismert és értett idegen neveket kiegészítik a helyfajtáját jelölő földrajzi köznévi névrésszel. Ilyen névstruktúrával ugyanakkor a névanyagban nem találkoztam. Létezik egy másik eset, mikor a név előtagja nem a teljes helynevet, hanem annak csak egy részét nevezi meg, jórészt a pontos elhelyezkedés kifejezésére. Olyan kétrészes erdőnevek tartoznak ide, mint a *Bükkaló* (Hont), *Gard-erdő* (Abaúj), *Hizér-berek* (Bars), *Palota-erdő~erdeje* (Csanád), *Vata erdeje* (Bodrog), *Visa erdeje* (Kolozs) és a *Ság-berek* (Fejér) erdőnevek.

b, Jóval kevesebb azoknak az erdőneveknek a száma, amelynek előtagját kétrészes helynév alkotja. Ide sorolható a *Mikolatelke-fő* (Doboka) és a *Nagylak-erdő* (Erdélyi Fehér megye) erdőnév.

c, Egyrészes képzett helynév is állhat előtagként, ekkor az előtag funkciója a helyviszonyra, a pontos elhelyezkedésre való utalás. Egyetlen ide tartozó nevet találtam az Árpád-kori erdőnevek korpuszában: az Abaúj megyei *Bűdi-eresztvény-t*.

2.2. Az Árpád-kori erdőnevek között nagyon ritkán fordulnak elő helynévi utótagú kétrészes helynevek. Ebben az esetben a nevek utótagja egy már korábban létezett helynév. Ezeket a neveket aszerint csoportosítjuk, hogy a nevekben az utótag milyen formában tartalmazza a helynevet. Így állhat utótagként egyrészes helynév, kétrészes helynév és egyrészes képzett helynév. Kétrészes képzett utótagú erdőnév a névkorpuszban nem szerepel.

2.2.1. Az utótagként egyrészes helynevet tartalmazó erdőnév előtagja lehet közszó és tulajdonnév is. Az Árpád-kori erdőnevek között erre csak két példát találtam.

a, Egyrészes képzett helynév + egyrészes helynév a szerkezete a Borsod megyében említett *Borsodi-Dobódél* erdőnévnek.

b, Képzetlen melléknév + egyrészes helynév struktúrával jellemezhető viszont a Doboka megyében említett *Kis-Mohar* erdőnév.

2.2.2. Kétrészes helynév utótagként egyetlen esetben, a Kraszna megyei *Három-Bogárfű* erdőnévben szerepel, ahol a név előtagjaként tőszámnev áll.

2.2.3. Egyrészes képzett helynév utótagú névvel szintén egyetlen esetben találkoztam. A Győr megyei *Dém-Répás* nevének előtagjában egyrészes helynév szerepel.

Az Árpád-kori erdőnevek lexikális felépítésével kapcsolatban megállapítható, hogy a helyneveket igen sokféle lexikális struktúra jellemzi. A kétrészes nevek utótagjának törvényszerűsége, hogy ilyen pozícióban csakis földrajzi köznevek és helynevek állhatnak. Az egyrészes helynevekben, illetve a kétrészes nevek előtagjában ilyen meghatározottság elvileg nincs, tehát sokféle szófajú lexéma előfordulhat ilyen pozícióban, ám a névadók és névhasználók ebből nem minden szerkezeti típust vettek igénybe. Az erdőnevek esetében az erdő mint sajátos helyfajta jellegzetességeiből adódóan bizonyos szerkezeti típusok jóval megterheltebbek (gondoljunk itt főleg a növénynevet tartalmazó névstruktúrákra), míg más típusokra alig, vagy egyáltalán nem találunk példát.

2.3. Keletkezéstörténeti elemzés

A történeti helynévelemzés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jöttek létre a helynevek, és azt nézzük meg, hogy miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemek nevekbe való beépülését. Az elemzés alapját az az alapelv alkotja, amely kimondja, hogy a mindenkor meglévő helynevek – modellhatásuk által – alapvetően meghatározzák az új nevek jellegét, ezzel ugyanis a beszélők névkompetenciáját irányítják. A történeti tipológiának érzékelnie kell azt is, ha a név bármelyik összetevőjében változás áll be. Alapvető szabály, hogy a történeti tipológia kategóriáiba mindig az utolsó névalakító mozzanat alapján soroljuk be a neveket; az adott nyelvi szerkezet korábbi történetét, alakulásmódját nem szükséges elemezni a HOFFMANN-féle módszer keretei között (vö. HOFFMANN 2007: 79). A név keletkezésének típusba sorolásakor tehát mindig az a pillanat a fontos, amikor egy adott hangsor bizonyos jelentésben a magyar helynévrendszer (pontosabban egy-egy kisebb névrendszer) részévé válik.

Mivel a helynevek a nyelvi rendszer szerves részei, így a helynevek változásakor ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, mint a közszói rétegre jellemző változások alkalmával. A történeti tipológia kategóriáinak alapjául tehát azokat a szóalkotási formákat kell figyelembe vennünk, amelyek a közszói nyelvtanban szerepelnek. A modell a szóalkotásnak alapvetően két szintjét, a külső és a belső szóalkotást különbözteti meg. A belső szóalkotás történhet a meglévő nyelvi elemek jelentésének átértékelésével, vagy alaki eszközökkel: szóösszetétel, szóképzés, ikerítés útján (vö. HOFFMANN 2007: 80). Külső névalkotásról beszélünk abban az esetben, amikor a jövevénynevek átvételével keletkezik helynév. A történeti helynév-tipológia osztályai olyanok, hogy azok a névadás alapvető hatóerőit, tendenciáit mutatják meg. A

helynevek történeti változásainak jellemzése során a legdominánsabb jegyeket kell megkeresni, az egyes névalkotási eljárásokban ugyanis többféle névkeletkezési forma jellegzetességei is megjelenhetnek (vö. HOFFMANN 2007: 81). Az Árpád-kori erdőnevek keletkezéstörténeti bemutatását ugyancsak a HOFFMANN-féle helynévelemzési modell alapján végeztem el.

1. Az Árpád-kori erdőnevek esetében a keletkezéstörténet szempontjából a legmegterheltebb kategóriát a **szintagmatikus szerkesztéssel** alkotott helynevek alkotják. Ide azok a helynevek tartoznak, amelyek keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre. A szintagmatikus szerkesztés útján mindig kétrészes helynév keletkezik (vö. HOFFMANN 2007: 82). Az Árpád-kori erdőnevek felét teszik ki a szintagmatikus szerkesztéssel alakult nevek. A kétrészes helynevek kialakításában pedig a szintagmatikus szerkesztés szinte kizárólagos névalkotási mód: csak néhány olyan név van, amelynek létrejöttében más keletkezéstörténeti mozzanatot fedezhetünk fel.

1.1. Jelzős szerkezetből keletkezett helynevek

1.1.1. Az egyik legmegterheltebb kategória a minőségjelzős szerkezetek csoportja. A minőségjelző kifejezésére a leggyakrabban kiemelő jelző szolgál, az ilyen összetételek esetében az előtag mindig a denotátum valamely tulajdonságát jelöli meg, az utótag pedig csaknem minden esetben földrajzi köznévi névrész. Ez alól a *Szurkos-cser* erdőnév sem tekinthető kivételnek, mert a puszta fanév a régiségben gyakran gyűjtőnévi funkcióban, 'erdő' jelentésben állt. A kiemelői jelzős összetételű erdőnevek csoportját további kategóriákba oszthatjuk aszerint, hogy a jelzői szerepű első névrész milyen szófajú.

Az esetek túlnyomó többségében ebben a funkcióban melléknevet találunk. Ez a melléknév lehet képzett: *Nyíres-liget* (Gömör), *Szurkos-cser*

(Hont), *Gyepős-erdő* (Doboka), *Meggyes-kerek* (Bihar). A melléknév azonban az erdőnevek esetében gyakran képzetlen: *Fekete-erdő* (Abaúj, Győr, Moson, Nógrád), *Nagy-erdő* (Abaúj, Hont), *Nagy-bükk* (Fogarásföld), *Zöld-erdő* (Hont), *Sötét-bükk* (Kraszna), *Tar-liget* (Doboka), *Korcs-erdő* (Hont).

Az erdőnevek esetében természetes annak a csoportnak a jelenléte is, amelyben főnévi, főként növénynévi jelző áll a névstruktúra előtagjaként: *Bükk-erdő* (Abaúj), *Kőris-erdő* (Doboka, Pest), *Bükk-fő* (Kolozs), *Tölgy-erdő* (Baranya), *Som-kerek* (Bihar), *Cser-erdő* (Baranya).

Léteznek olyan erdőnevek ezen a csoporton belül, amelyek az erdőnek azt a tulajdonságát fejezik ki, hogy az erdő mely település határában található. Olyan nevek tartoznak ide, mint a *Bűdi-eresztvény* Abaúj vármegyében, *Gard-erdő* (Abaúj), *Nagylak-erdő* (erdélyi Fehér), *Palota-erdő* (Csanád), *Hizér-berek* (Bars). Ilyen esetben az előtagként szereplő településnév vagy alapalakban szerepel (*Gard-erdő*), vagy pedig *-i* melléknévképzős származékában áll.

1.1.2. Mennyiségjelzős szerkezetből mindössze a Kraszna megyei *Három-Bogárfű* erdőnév alakult.

1.1.3. Birtokos jelzős szerkezetek a helynevek esetében – így az erdőnevek esetében is – a leggyakrabban a helynév azon funkcióját emelik ki, hogy az erdő valakinek vagy valakiknek a tulajdonában vagy használatában áll. A birtokos jelzős szerkezetből alakult erdőneveket több szempontból is osztályozhatjuk: lexikális-morfológiai szempontból a birtokos jelzős szerkezetű erdőneveink lehetnek jelöltek és jelöletlenek.

A, A jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó erdőnevek funkcionális szempontból az általuk jelölt objektum elhelyezkedésére utalnak, vagy arra, hogy az erdő valamely más helynek a része. A *Gard-erdő* (Abaúj) és a *Hizér-berek* (Bars) olyan erdők megnevezései, amelyek Gard és Hizér települések közelében helyezkednek el.

B, A jelölt birtokos jelzős szerkezetű erdőneveket vizsgálva találunk olyanokat, amelyek birtoklásra utalnak, és az előtagjukban valamely személyt jelölnek meg. Ilyen a *Pőt erdeje* (Abaúj) és az *Asszony erdeje* (Doboka) névstruktúra.

Előfordul a birtokos jelzős szerkezetek között olyan is, amely település + birtokos személyjeles földrajzi köznévként alakul. Olyan erdőnevek tartoznak ide, mint *Vata erdeje* (Bodrog) és *Visa erdeje* (Kolozs). Az ilyen lexikális szerkezetű helynevek jelentésánál minden esetben helyviszonyt fejeznek ki.

2. Morfematikus szerkesztéssel alakult helynevek

„A morfematikus szerkesztés azt a névalkotási eljárást takarja, amelynek során valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá.” (HOFFMANN 2007: 85). A morfematikus szerkesztés során tehát „funkcionális értékű jelekkel, képzőkkel, ragokkal és névutókkal, azaz névformánsokkal hozunk létre helyneveket” (TÓTH V. 2001a: 177). Az általam vizsgált névkorpuszban kizárólag az első kategóriára, a helynévképzővel alkotott erdőnevekre találtam példát. Ezért a továbbiakban természetesen csak ezt az alcsoportot elemzem.

A HOFFMANN-modell alapján helynévképzésnek azt az eljárást tekintem, mely során „az adott jelsor helynévi, tulajdonnévi státusa azáltal teremődik meg, hogy egy tömorfémához (morfémakapcsolathoz) helynévképzőt illesztünk. A helynévképzővel történő névalkotást helynévképzésnek, az így létrejött helynevet képzett helynévnek nevezzük” (HOFFMANN 2007: 88). TÓTH VALÉRIA disszertációjában megállapítja: „a régi nyelvben a helynevek létrehozásában is gyakoribb eljárás lehetett a képzés, amit a későbbiekben egyre inkább az összetétellel történő helynévalkotás vált

fel.” Ez „a típusváltás a helynevekben tehát általános nyelvfejlődési tendenciákkal magyarázható” (TÓTH V. 2001a: 179).

Az általam vizsgált erdőnevek nagy arányban keletkeztek helynévképző hozzáadásával. Az Árpád-kori erdőnevek esetében a leggyakoribb az -s képző, amely az erdők jellegzetes fáit megnevező növénynévhez járult. Ilyen módon jöttek létre többek között a *Nyíres* (Máramaros), *Nyáras* (Gömör, Komárom), *Gyertyános* (Krassó), *Almás* (Küküllő), *Fenyős* (Máramaros), *Szilvás* (Moson, Kolozs), *Bükkös* (Gömör), *Mogyorós* (Fejér), *Füzes* (Heves), *Körtvélyes* (Bihar) Árpád-kori erdőnevek. A valamivel való ellátottságot kifejező -gy képző található a *Hásságy* (Győr) és a *Mórágy* (Baranya) nevekben. Az -i képző egyetlen esetben szerepel erdőnévben, a Baranya megyei *Haraszti* névben, és -sd képzővel is egyetlen esetben, a *Kövesd* (Heves) alaknál találkoztam.

3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett helynevek

„A jelentésbeli szóalkotás a közszavak körében a szókincs gyarapodásának egyik leggyakoribb módja. A névtipológiák ugyanakkor nem tekintik névkeletkezési kategóriának a jelentésbeli változásokat” (TÓTH V. 2001a: 198, 199), pedig ez a névalkotási mód a helynevek körében is igen jelentős. HOFFMANN ISTVÁN a magyar szakirodalomban az első, aki helynévtipológiájában ennek a kategóriának a jelentőségét hangsúlyozza.

Jelentésbeli névalkotásnak a névkeletkezési folyamat azon eljárásait tekintjük, amelyek során „a nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel helynévként, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg” (HOFFMANN 2007: 106). HOFFMANN ISTVÁN öt kategóriát különböztet meg a jelentésbeli névalkotás csoportján belül: jelentéshasadás, jelentésbővülés vagy -szűkülés, névátvitel (metonímia és metafora), indukciós névadás és névköltöztetés. Az általam vizsgált

névkorpuszban csak a jelentéshasadásra és a metonimikus névadásra találtam példát, ezek azonban nagy arányban fordulnak elő az egyrészes Árpád-kori erdőnevek között.

3.1. Jelentéshasadásnak azt a névalkotási folyamatot nevezzük, amelynek során „puszta földrajzi köznévből – bármiféle formáns (lexéma, képző) hozzákapcsolása nélkül – helynév keletkezik” (HOFFMANN 2007: 108). Ilyen módon jelentéshasadással csakis olyan nevek keletkezhetnek, amelyek lexikális-morfológiai tekintetben földrajzi köznévből alakultak. Fordítva azonban a tétel nem fogalmazható meg ilyen módon, azaz „egy puszta földrajzi köznévi helynév nem feltétlenül jelentéshasadás útján vált tulajdonnévvé, keletkezésében más névalkotó mozzanatok (pl. szerkezeti változás, metonímia stb.) is szerepet játszhattak” (TÓTH V. 2001a: 199). A jelentéshasadással létrejött nevek esetében gyakran gondot okoz annak eldöntése, hogy a vizsgált nyelvi elem köznévként vagy tulajdonnévként áll-e. A szakirodalmak megállapítják, hogy ha a településen csak egyetlen létezik egy bizonyos objektumfajtaból, akkor azt elég csupán a helyfajtajelölő közszóval megnevezni (KÁLMÁN 1989: 111), nincs szükség további differenciálásra, hiszen a név így is egyedít. TÓTH VALÉRIA úgy látja, hogy többnyire azok alakulnak önmagukban tulajdonnévvé, helynévvé, amelyek speciálisabb jelentésűek. Így van ez az általam vizsgált erdőnevek esetében is: Az *eresztvény* név önmagában is gyakori erdőnévként a korban, más erdőt jelölő közszók viszont többnyire kétrészes nevek helyfajtajelölő alaprészeként léteznek (TÓTH V. 2001a: 200, 201). *Eresztény* névvel erdőnévként például az Árpád-korban sok megyében találkozunk: Abaúj, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Csanád, Hont, Kraszna területén is előfordulnak ilyenek. Az *Erdő* közszó helynévként ugyanakkor mindössze egyetlen esetben fordul elő (Heves megye), de az *Oltvány* (Bars) és az *Avas* (Bihar) kifejezéssel is csak egy-egy esetben találkozunk helynévként.

3.2. Metonimikus névátvitellel keletkezett helynevekre is szép számban bukkantam az Árpád-kori erdőnevek körében. A névátvitel típusai közül a metaforikus névadásra nem találtam példát, a névátvitel harmadik formáját pedig a helynévvizsgálatokból eleve ki is zártam, mert a nem-faj viszonyra a helyek vonatkozásában nem is találhatunk példát (TÓTH V. 2001a: 201). A névátvitel lényege, hogy mindig egyrészes nevet hoz létre, és ez a név a megnevezett hely valamely sajátosságának leírása lesz. A metonímia során két fogalom térbeli, időbeli, anyagbeli érintkezése történik, vagy ok-okozati viszonyuk válik meghatározóvá. Az ide sorolható erdőneveket az eredeti és az új jelentés vizsgálatával alcsoportokba oszthatjuk.

Metonimikus névadással alakulhattak erdőnevek például puszta fanevekből: *Gyertyán* (Győr), *Nyír* (Baranya), *Tölgy* (Győr, Bács), *Bükk* (Gömör, Komárom, Nyitra) és állatnévből: *Csóka* (Bihar). A másik csoportja az ide tartozó erdőneveknek pedig a személynévi eredetűek kategóriája: *Császló* (Baranya), *Janus* (Bács), *Kölpény* (Baranya), *Lip(p)ó* (Baranya), *Taba* (Doboka).

Az erdőnevek metonimikus névadásával kapcsolatban fontos megemlíteni RESZEGI KATALIN A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata című tanulmányát (2007), amelyben a szerző a hegynevek és más névfajták közötti átjárás különböző megvalósulási típusait tekinti át. A szerző megállapítja, hogy a hegynevekben a településnevek mellett nagy számban fordulnak elő erdőnevek is. RESZEGI KATALIN véleménye, hogy a hegynevek és a más névfajtákhoz tartozó helynevek kapcsolata – így az erdőnevek is – kétirányú lehet: a hegynevek létrehozásában egyrészt gyakran vesznek részt más helynevek (gyakran erdőnevek), másrészt a kiemelkedések nevei is gyakran megjelennek más helyfajtákhoz tartozó objektumok (így erdők) megnevezéseiben is. Bizonyos esetekben nem könnyű azt meghatározni, hogy a kétirányú folyamat melyik változata történt az adott név esetében. Az

elsődleges név helyfajtájának megállapításában a név szemantikai tartalma és nyelvi szerkezete lehet legfőképpen a segítségünkre. Az erdőnevek esetében a *mons* 'hegy' helyfajtajelölővel álló *Eresztvény*, *Kereked*, valamint az elsődlegesen kétrészes *Fekete-erdő*, *Igy-fan* neveket RESZEGI KATALIN okleveles említéseik alapján hegyek neveinek gondolja. A településnevektől eltérően az erdőnevek esetében igen gyakori, hogy kétrészes erdőnév lesz metonimikusan kiemelkedés nevévé – állapítja meg a szerző.

Az erdő- és hegynevek szoros kapcsolatát, a megnevezés összefonódását mutatja RESZEGI KATALIN szerint az is, hogy a nagyobb hegyek, hegységek több esetben erdőként vannak megnevezve az oklevelekben, tehát az előbb említett példával ellentétes jelenséget láthatunk ebben az esetben. KISS LAJOS szerint különösen a fakitermelésre, makkoltatásra alkalmas erdővel borított s ezért gazdasági szempontból különösen értékes hegyeink szerepelhettek a latin nyelvű középkori okleveleinkben mint *silva* 'erdő': nagyobb hegységeink közül gyakran így említik pl. a *Bükk*, *Vértes*, *Pilis*, *Mátra*, *Börzsöny* nevét (1997: 166) – idézi RESZEGI KATALIN. S bár e nevek a *silva* jelölővel állnak, mégis hegyek nevének szokás tekinteni őket. RESZEGI KATALIN mai nyelvhasználati szokásokat vizsgálva azt a következtetést vonja le, hogy a mai névhasználók gyakran nem tesznek különbséget a kiemelkedés és az azt borító erdőség megnevezésében, s valószínűleg a két helyfajta sem különül el élesen a tudatukban, mivel egyetlen névalak gyakran mindkét helyfajta jelölésére szolgál.

3.3. Két példát találunk az erdőnevek körében a névátvétellel keletkezettek kategóriájára is: *Börzsöny* (Hont) és *Pilis* (Pest). „Az átvett nevek csoportja névrendszertanilag a történeti tipológia előző négy kategóriájával mint a belső helynévalkotás formáival áll szemben” (HOFFMANN 2007: 161).

4. Találkoztam olyan erdőnevekkel is, amelyek keletkezési módja mára elhomályosult, azaz **történeti besorolásuk bizonytalan**. Ilyenek például a

Dobódom (Fejér), a *Glozsje* (Baranya), a *Hice* (Esztergom), az *Ipona* (Doboka), a *Szelecs* (Doboka) vagy a *Polta* (Nógrád) erdőnevek.

Az alábbi táblázatban mintegy összefoglalásként a keletkezéstörténeti vizsgálatban bemutatott kategóriák százalékos megterheltségét láthatjuk.

Szintagmatikus szerkesztés			Morfematikus szerkesztés				Jelentésbeli névalkotás		Egyéb
Minőség- jelzős	Mennyiség- jelzős	Birtokos- jelzős	-s	-gy	-i	-sd	Jelentés- hasadás	Metonimikus névátvitel	
30 %	1 %	18 %	12%	1,5%	0,75%	0,75%	10 %	13 %	13 %
49 %			15 %				23 %		13 %

Amint az a táblázat adataiból kitűnik, a kétrészes erdőnevek túlnyomó többsége szintagmatikus szerkesztéssel alakult: hiszen az összes név közel felét ez a névalkotási mód hozta létre. A kategórián belül is elsősorban a minőségjelzős szerkezetből lett erdőnevek típusa a legtipikusabb. Jelentős még a morfematikus szerkesztéssel, elsősorban az -s képzővel alakult erdőnevek aránya, míg a többi képző csupán néhány névben jelenik meg. Kiderül az is, hogy a morfematikus szerkesztéssel és a metonimikus névátvétellel alakult erdőnevek nagyjából azonos megterheltségűek.

2.4. Szóföldrajzi vizsgálat

A szóföldrajzi szempontú elemzés ugyan nem tartozik szorosan a névtani vizsgálat körébe, de mivel a helynevek a nyelvjárástörténet forrásai, ezt az elemzést akár földrajzi közneveken is el lehet végezni. A földrajzi köznevek a magyar helynévrendszer jellegének kialakításában jelentős szerepet játszanak. Ennek oka, hogy kizárólag ezek a lexémák jelölik meg a helynevekben az objektum fajtáját. Mivel dolgozatomban egy kiterjedtebb terület névanyagát vizsgáltam, ez indokoltá teheti, hogy a vizsgált anyag alapján szóföldrajzi megállapításokat is tegyünk. Ehhez akkor járunk el a legcélszerűbben, ha az egy- és kétrészes erdőnevekben egyaránt gyakori, jellegzetes földrajzi közneveket vizsgáljuk meg.

Az erdőt megjelölő földrajzi köznevek igen sokfélék lehetnek. A leggyakrabban előforduló köznév ebben a funkcióban az egyrészes és a kétrészes erdőnevekben egyaránt az *erdő* lexéma. Ez a földrajzi köznév a magyar nyelvterület egészén előfordult, de különösen három régióban jelentkezik nagyobb arányban (ld. az 1. térképet). Azt azonban, hogy ez a földrajzi köznév az északi megyékben, Erdély hegyes részein, illetve egyes délvidéki területeken a legmegterheltebb, valójában nyelven kívüli tényezőkkel magyarázhatjuk: e területeken a hegyvidék és az erdők nagyobb számával.

Nagy megterheltségű az *eresztvény* lexéma is. Ez a földrajzi köznév – talán nem meglepő – szinte ugyanazokban a megyékben bukkan fel, mint ahol az *erdő* lexémával találkoztunk, csak valamivel kisebb számban. Így előfordul az említett északi-északnyugati vármegyékben: Bars, Hont és Abaúj megyékben. Úgy tűnik, az *eresztvény* lexéma a Baranya környéki és az erdélyi vármegyékben is gyakori (ld. a 2. térképet).

Az általam vizsgált Árpád-kori korpuszban a harmadik leginkább jellegzetes 'erdő' jelentésű földrajzi köznévi *kerek*. Erre azonban mindösszesen három névalakban bukkantam, valamennyire Bihar vármegyében. Ebből arra következtethetünk, hogy a használata valószínűleg nyelvföldrajzi kötöttségeket mutat, tájszó jellegű lehetett (ld. a 3. térképet).

Az erdők a domborzattal szoros kapcsolatban lévő jelenségek, ezért újfent hangsúlyoznunk kell, hogy a földrajzi köznevek megoszlásának bemutatásakor feltétlenül számolnunk kell egy nyelven kívüli tényező szerepével is. Az erdőnevek területi elterjedését ugyanis természetesen befolyásolják a földrajzi viszonyok, a terület domborzati jellege is. Az erdők általában a hegyvidéki területekre jellemzőek, így területi elterjedésüket is nagyban az határozza meg, hogy mely területen található hegyes-dombos tájak.

A dolgozatomban itt előhozott megállapításai ráadásul mindaddig a lehetőségek felvillantásának tekinthetők csupán, míg a többi vármegye erdőnévanyagát is be nem vonjuk az elemzésbe, hiszen teljes képet az Árpád-kori 'erdő' jelentésű földrajzi köznevek térbeli viszonyairól csak az egész Kárpát-medence névanyagának feldolgozásával kaphatunk.

1.térkép. Az *erdő* földrajzi köznévi előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

2.térkép. Az *eresztvény* földrajzi köznév előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

3.térkép. A *kerek* földrajzi köznévi előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

3. Összegzés

Szakedolgozatom céljául azt tűztem ki, hogy az Árpád-kori erdőnevek leírását elvégezzem, és rendszertani jellemzőiket ennek során föltárjam. Ennek érdekében az ómagyar kori erdőneveket mindvégig egyetlen rendszerként kezeltem, és így az egyes nevek között lévő rendszerszerűségeket, összefüggéseket, kapcsolatokat is igyekeztem bemutatni. Ehhez a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévvizsgálati modellt (1993/2007) alkalmaztam. A modell egymást kiegészítő egyes elemzési szintjeinek megfelelően elvégeztem a nevek funkcionális-szemantikai szempontú elemzését, amelynek során megkíséreltem feltárni az erdőnevek névadásának lehetséges motivációit, noha néhány esetben ezt – a nevek eredetének elhomályosulása miatt – nem tudtam megnyugtatóan kideríteni. Az ómagyar kor erdőnevei körében a két névszerkezeti típus (az egy- és a kétrészes nevek) megoszlása: 48:52 %. A legjellegzetesebb szemantikai jellemzőik között pedig olyan funkciókat emelhetünk ki, mint pl. az erdő érzékszervekkel felfogható tulajdonságai (*Kékes*), az erdőt alkotó fafajta (*Tölgy*) vagy az erdő egykori tulajdonosa (*Ákos nyíre*).

Dolgozatom második fejezetében az erdőnevek lexikális-morfológiai vizsgálatát végeztem el. Ennek során azt vizsgáltam, hogy az Árpád-kori erdőnevekben az előző egységben részletezett névrészfunkciókat milyen nyelvi eszközök fejezik ki. A lexikális-morfológiai vizsgálat fő tanulságaként azt említhetjük meg, hogy az erdők neveiben a legáltalánosabb lexikális struktúrának a hely fajtájának megjelölésére szolgáló földrajzi köznevet tartalmazó név látszik (pl. *Eresztvény*). Fontos szerep jut továbbá növénynévi lexémát tartalmazó névszerkezeteknek is (pl. *Bükkös*, *Kőris-erdő*).

Az Árpád-kori erdőnevek keletkezéstörténetével foglalkozó harmadik fejezetben azt néztem meg, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jöttek létre az erdőnevek, és azt, hogy milyen erők hatottak a nyelvi elemek nevekbe való beépülésekor. A történeti elemzés azt mutatta meg, hogy míg a kétrészes erdőnevekben szinte kizárólagos szerep jutott a jelzős szerkesztésmódnak, az egyrészes névstruktúrák változatosabb megoldásokkal jöttek létre: főként metonimiával (*Tölgy*), jelentéshasadással (*Erdő*), képzéssel (*Nyáras*).

A rendszertani leírást kiegészítettem továbbá egy negyedik vizsgálati lehetőséggel. Önálló fejezetet szenteltem ugyanis az 'erdő' jelentésű földrajzi köznevek (az *erdő*, az *eresztvény* és a ritkább előfordulású *kerek*) szóföldrajzi bemutatásának. E vizsgálat eredményeit, amely az *erdő* nagy megterheltségét és széleskörű használatát, az *eresztvény* ugyancsak általános ismertségét, valamint a *kerek* nyelvföldrajzilag jól körülhatárolt használatát mutatta, térképmelléleteken is ábrázoltam. Hangsúlyozni kívánom azonban, hogy itt kapott eredményeim csak 29 vármegye névanyaga alapján álltak össze, így általánosabb következtetésekre csak kellő óvatossággal használhatók fel. Vizsgálataim nem tekinthetők tehát teljeskörűeknek mindaddig, amíg az Árpád-kori Magyarország valamennyi megyéjének erdőnévanyagát be nem vontuk a vizsgálatok körébe. Dolgozatommal ehhez igyekeztem egyfajta kiindulási alapot szolgáltatni.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN (2004), Árpád-kori személynévtár. Budapest.
- BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY (1998), Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvi elemzése. A Magyar Névtárhívatal Kiadványai 2. Debrecen.
- BENKŐ LORÁND (2003), Beszélnek a múlt nevei. Budapest.
- FEHÉR KRISZTINA (2003), A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. In: Magyar nyelvjárások. Debrecen.
- FNESZ. = KISS LAJOS, Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II. 4., bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GY. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (1963), II-III. (1987), IV. (1998). Bp.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. In: Magyar nyelvjárások. Debrecen.
- GYÖRFFY ERZSÉBET – RESZEGI KATALIN (2003), Árpád-kori hegy- és víznevek funkcionális-szemantikai szempontú összehasonlító vizsgálata. In: Magyar nyelvjárások. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen. Második kiadás.
- PÓCZOS RITA (2001), Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. A Magyar Névtárhívatal Kiadványai 5. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2005), A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. A Magyar Névtárhívatal Kiadványai 9. Debrecen, 2005.
- RÁCZ ANITA (2007), A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névtárhívatal Kiadványai 12. Debrecen.

- RESZEGI KATALIN (2002), Hegynevek az Árpád-kori Gömör vármegyéből, In: Magyar nyelvjárások. Debrecen.
- RESZEGI KATALIN (2004), *Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben. In: Helynévtörténeti tanulmányok 1. Debrecen.
- RESZEGI KATALIN (2007), A hegynevek és más helynévfajták kapcsolata. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. (Nyelv, nemzet, identitás III.) Debrecen–Budapest.
- TÓTH VALÉRIA (1997) Földrajzi köznevek szóföldrajzi szempontú vizsgálata a korai ómagyar korban. In: MNyTK. 209. szám. p. 262-5.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben, In: Magyar nyelvjárások. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), A helynevek lexikális szerkezetéről. In: Folia Uralica Debreceniensia 8. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2002) A helynévmodellek nyelvföldrajzi vizsgálata a korai ómagyar korban: Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS. Debrecen.